

Л. М. Ямпольська

МАСТРИХТСЬКИЙ “ДОГОВІР ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ” І ВЕЛИКА БРИТАНІЯ: МІЖ ЦІННОСТЯМИ КОМУНІТАРИЗМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Дослідження участі в будівництві Євродому Великої Британії – держави, яка продовжує створювати перепони в поглибленні інтеграційних процесів, – показує, що сукупність економічних, політичних, ментальних чинників визначила її взаємодію з європейською спільнотою через формулу: “Британська Європа чи Європейська Британія?” [1]. Постає актуальна з наукової і практичної точок зору проблема визначення країною свого місця в об’єднаній Європі. Перша частина формули – “*Британська Європа*” – закріпила в політикумі та свідомості пересічних британців зосередженість на прагматичному зиску від спільного митного та економічного простору, обережному ставленні до процесів політичної інтеграції, зверхності системи англо-саксонського права над європейською, врахуванні національних пріоритетів у визначенні основ зовнішньої політики Європейського Союзу (ЄС), протистоянні загальноєвропейським культурним процесам, які нищать стереотипи національного, британського, світогляду. Отже, характерні риси “Британської Європи” органічно витікають із цінностей національного суверенітету.

Концепція “*Європейська Британія*”, що передбачає максимальне входження держави у європейський комунітарний простір, ґрунтується на її активній участі у створенні Економічного і валютного союзу (ЕВС), прийнятті євровалюти в якості національної, федералізації політичного розвитку ЄС, дотриманні загальних правил ведення спільної зовнішньої політики, європейському громадянстві та спільній міграційній політиці і, нарешті, на стиранні меж між етнічними особливостями європейських регіонів. Таким чином, підґрунтя формули “Європейська Британія” корелюється з цінностями комунітаризму – органічної концепції суспільства, характерними рисами якого є пріоритетне узгодження прав та обов’язків групового членства, від яких залежать індивідуальні права і свободи людини [2. Р. 17].

Серед наукових праць, на які спирається автор при написанні статті, слід виділити монографії сучасних українських британістів В.Ю. Крушинського [1] і Н.Л. Яковенко [3] – комплексні дослідження ролі та місця Сполученого Королівства в системі міжнародних відносин, зокрема в європейських інтеграційних процесах у другій половині ХХ ст. Пріоритети зовнішньої політики кабінету Д. Мейджора (1990-1997) аналізує у своїй праці російська дослідниця Н.К. Капітонова [4].

Дослідження англійського історика-“євроскептика” М. Холмса “Джон Мейджор і Європа. Провал політики 1990-97 рр.” (1998 р.) [5] відзначається критичним ставленням до маастрихтської перспективи перетворення ЄС у

економічний і політичний союз. Автор намагається розкрити причини відмови Великої Британії від участі в окремих сферах європейської інтеграції, стверджуючи, що уряд Мейджора виступав за Європу національних держав, проти федералізації Євросоюзу. Відкритим єврофобізмом характеризується монографія британського вченого лорда М. Белоффа “Британія та Європейський Союз. Діалог глухих” (1996 р.) [6], який стверджує, що політичні дивіденди для Сполученого Королівства від розмежування між загальноєвропейським і національним рівнями влади (принцип субсидіарності) є ілюзорними, оскільки рішення наднаціонального характеру згубно діють на суверенітет британських політичних інституцій.

У працях англійських істориків-“євроцентристів” С. Джорджа [2], Б. Андерсона [7], Р. Мейєра-Уолсера [8], Дж. Сміта [9], А. Селдона [10] зроблено акцент на позитивному впливі об’єднавчих процесів на економічний і політичний розвиток Великої Британії. Дослідники серед пріоритетів британської зовнішньої політики визначають необхідність активного втручання в європейські справи, оскільки лише в регіональних союзах можна досягти економічної і політичної могутності.

Завданнями даної статті є аналіз Маастрихтського договору, завдяки якому відбулося юридичне оформлення Європейського Союзу, висвітлення проблеми ратифікації його Сполученим Королівством як компромісу між цінностями комунітаризму та національного суверенітету, аналіз європейського напрямку зовнішньої політики провідних британських партій, визначення здобутків і втрат, які принесло державі підписання “Договору про Європейський Союз”.

Згасання “холодної війни” в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. викликало порушення балансу сил у світі. Очевидними стали спроба побудови однополюсного світу з підпорядкуванням США, зростання нових економічних конкурентів Європейського економічного співтовариства – США, Японії, “нових індустріальних країн”, зміцнення економічного потенціалу Західної Європи після об’єднання у 1990 р. Німеччини, що об’єктивно підштовхнуло членів ЄЕС до нового етапу інтеграції.

Аналізуючи європейський аспект зовнішньополітичної діяльності Сполученого Королівства та формування його інтеграційної концепції на початку 90-х рр. XX ст., слід звернути увагу на внутрішньополітичні зміни в країні у листопаді 1990 р., пов’язані з відставкою кабінету Маргарет Тетчер і корекцією підходів до європейської інтеграції. Зміна прем’єр-міністра Великої Британії була схвально зустрінута в європейських столицях, оскільки в останні роки правління М.Тетчер через жорстку і непоступливу політику в “європейському питанні” взаємостосунки Лондона з сусідами зайшли в глухий кут. Компромісний кандидат на виборах лідера консервативної партії Джон Мейджор влаштовував всіх – і прихильників Тетчер, котрі вважали його продовжувачем політики колишнього прем’єр-міністра, і “євроцентристського” крила торі, яке очолював М. Хезлтайн [7. Р. 67].

Таким чином, корекція підходів до європейської інтеграції стала одним із першочергових завдань нового кабінету, баланс сил у якому змістився в бік проєвропейського, конструктивного курсу при збереженні цінностей консерватизму і національного суверенітету Сполученого Королівства. Виходячи з неминучості поглиблення інтеграції, Мейджор усвідомлював, що краще брати участь у цьому процесі, контролюючи його зсередини (концепція Британської Європи) [7. Р.15]. Виступ Д.Мейджора у березні 1991 р. в Німеччині, а також зроблена раніше, після консультацій з міністром закордонних справ Німеччини Г.-Д. Геншером у грудні 1990 р. заява міністра закордонних справ Великої Британії Д. Херда про Західноєвропейський Союз як форум європейської безпеки свідчили про повернення Великої Британії в бік ЄЕС.

Підтримуючи основні принципи європейського курсу М.Тетчер і будучи прихильником створення загальноєвропейського ринку і супротивником політичного федералізму, Мейджор прийняв правильне рішення про те, що найбільш короткий і надійний шлях до здійснення його планів лежить через Німеччину. У прагненні не допустити маргіналізації Великої Британії та ЄЕС і трансформувати франко-німецьку вісь у трикутник “Лондон – Париж – Бонн” Д. Мейджор почав налагоджувати взаємовідносини з Німеччиною [8. Р.13]. На зустрічі з канцлером Г. Колем у березні 1991 р. британський прем’єр зробив заяву про намір “бути в самому серці Європи”, що різко контрастувало з позицією Тетчер – “бути біля її горла” [6. Р. 106]. Цей намір пояснювався прагненням захистити національні інтереси держави, що стало переконливим доказом як для західноєвропейських партнерів, так і для британських “євроскептиків”. На намір Мейджора бути в “центрі Європи” экс-прем’єр М. Тетчер справедливо апелювала: “Це не так навіть із географічної точки зору, але головне полягає в тому, що наші інтереси сконцентровані далеко за континентом...” [11. С. 408]. У березні 1991 р. Тетчер вперше після відставки виступила з публічною промовою в США перед американською елітою: “Америка штовхає Європу до великої інтеграції, керуючись тим, що Сполучені Штати Європи будуть більш прихильними до США, але це ілюзія. В Європі в результаті нового об’єднання буде створена могутня наддержава, рівна США” [11. С. 408]. Отже, “європейське питання” було перенесене Тетчер на реанімацію ідеї трансатлантичного співробітництва. А твердження про домінування британських інтересів за межами континенту свідчило про те, що “євроцентристи” мали напередодні підписання “Договору про Європейський Союз” досить сильну опозицію.

Більшість істориків-британістів схиляються до висновку, що головним досягненням Мейджора на посаді прем’єр-міністра були грудневі переговори 1991 р. навколо підписання Маастрихтського “Договору про Європейський Союз”, що стало якісно новим етапом європейської інтеграції. 7 лютого 1992 р. в нідерландському місті Маастрихті голови держав та урядів 12 членів ЄЕС (Бельгії, Данії, Люксембургу, Нідерландів, Італії, Ірландії, Іспанії, Португалії,

Греції, Франції, Німеччини, Великої Британії) підписали “Договір про Європейський Союз”, що передбачав поетапну трансформацію ЄЕС у економічний, валютний, а в перспективі і політичний союз.

Маастрихтський договір став цілим комплексом взаємопов’язаних угод, оскільки передбачав створення “єдиного Євродому” через три етапи Економічного і валютного союзу (ЕВС). І етап (липень 1990 - 31 грудня 1993 р.) включав повну лібералізацію руху капіталів у межах ЄС; розробку заходів з конвергенції економічних параметрів країн-членів з метою підготовки до участі в ЕВС. II етап (з 1 січня 1994 р.) передбачав: встановлення Європейського валютного інституту (ЄВІ) для вироблення правил створення Європейської системи центробанків (ЄСЦБ) і введення єдиної валюти – єкю (з 1999 р. євро) (статті 4а і 4в II розділу Договору) [12. С. 137].

Було передбачено два варіанти для розвитку III етапу: а) з 1 січня 1997 р., якщо не менше 7 країн Євросоюзу досягнуть необхідного ступеню економічної конвергенції; б) з 1 січня 1999 р., незалежно від числа країн, готових до участі в ЕВС. В цілому III етап передбачав: становлення незалежної європейської мережі центральних банків на чолі з Євроцентробанком; ліквідацію національних валют і ЄВІ; єдину валютну політику країн-членів ЕВС (статті 105-109 глави 2 розділу VI частини III договору) [12. С. 151].

Доцільно зауважити, що кандидатами на розміщення ЄВІ були Велика Британія, Німеччина, Франція, Нідерланди. Консервативний уряд Д. Мейджора, виходячи з цінностей національного суверенітету, скептично ставився до комунітарної валютно-фінансової політики і прагнув до функціонування ЄВІ на основі конкуренції валют, до збереження за Лондоном статусу європейського і міжнародного банківського центру. Проте канцлер Німеччини Г.Коль поставив умову перед фінансовими інститутами ЄС: відмова від дойч-марки як національної валюти стане можливою лише за умови розташування Європейського центробанку в німецькому місті – Франкфурті-на-Майні [13. Р. 9]. Поступившись у цьому, Лондон зайняв жорстку позицію у питанні щодо переходу до третього етапу інтеграції (створення ЄЦБ і введення єдиної валюти), залишивши його на розсуд британського парламенту [5. Р. 67]. Таким чином, Сполучене Королівство зарезервувало за собою право не брати участі у створенні ЕВС, який з точки зору необхідних для введення єдиної валюти умов – зближення показників економічного розвитку країн-членів ЄС, темпів інфляції та обмінних курсів, – був досить проблематичним.

Маастрихтські домовленості також передбачали подальшу інституціоналізацію ЄС, що суперечило моделі створення Британської Європи, на яку робив акцент Д. Мейджор. Введення у Договір принципу “кваліфікованої більшості” при голосуванні в інституціях Євросоюзу вимагало згоди не менше 8 з 12 країн (3/4) і було суттєвою перешкодою для підписання домовленостей Великою Британією, оскільки ліквідовувало право вето, яким часто користувалася країна у 70-80-х рр. XX ст. Нова формула свідчила, що країни-

члени ЄС частково відмовляються від суверенітету в сфері валютної, податкової та зовнішньої політики.

Проте, завдяки зусиллям Д. Мейджора, в основу Маастрихтських угод було покладено принцип “субсидіарності”, який передбачав делегування частини повноважень верховних органів Євросоюзу на національний рівень [9. Р. 28]. Поняття “федерація” при визначенні політичного характеру Євросоюзу взагалі не вживалося, лише вказувалося, що підписання договору означає “новий етап у процесі створення більш тісного союзу народів Європи” [14. Р. 13]. Отже, завдяки безкомпромісній позиції прем’єр-міністра, Велика Британія відстояла особливий статус у ЄС, що викликало схвалення як прихильників, так і опонентів Маастрихтської угоди.

Однак у політико-правовому відношенні Європейський Союз став наднаціональним утворенням, підкреслюючи верховенство загальноєвропейського права над національним правом [15. С. 83]. “Договір про Європейський Союз” вніс зміни в систему функціонування таких інституцій ЄС, як Європарламент і Європейський Суд, значно розширивши їхні повноваження. Зміни, внесені в положення про парламент, спрямовані на його трансформацію з органу консультативного в орган із законодавчими і контрольними повноваженнями, що веде до утворення політичного союзу, який спирається на сильні й ефективні інституції влади та управління. Маастрихтський договір зафіксував участь Європарламенту в прийнятті рішень у законодавчій (ст. 189в і 189с), фінансовій (ст. 203), зовнішньополітичній сферах (ст. 228), що підтверджує зростання його політичної ваги в ЄС [16. С. 13].

Вводилися зміни в положення про Європейський Суд з метою посилення його наднаціонального характеру: встановлено Суд першої інстанції (при Євросуді); розширені контрольна юрисдикція Суду по відношенню до Євроцентробанку, повноваження приймати рішення про фінансові санкції у відношенні держав, які не виконують постанови Суду (стаття 171) [15. С. 83]. Отже, право Європейського Союзу можна вважати наднаціональним, оскільки його принципи і норми наділені верховенством у порівнянні з будь-якими нормами внутрішньодержавного права, у тому числі конституційними; жодні національні законодавчі акти не можуть відмінити дію норм права ЄС.

Досить прагматичним було ставлення Сполученого Королівства до підписання “Протоколу про соціальну політику”, який був кроком уперед у порівнянні з “Європейською соціальною хартією” 1989 р. Незважаючи на тиск з боку європейських партнерів, Велика Британія не підписала Соціальну главу договору, яка проголосила спільні норми трудових відносин і соціального забезпечення в країнах Євросоюзу, зокрема встановлення загальноєвропейського максимуму тривалості робочого тижня – 48 годин [17. Р. 53]. Позиція держави була аргументована її перспективними економічними показниками: найнижчими за останні 30 років темпами інфляції, зменшенням безробіття, початком зростання ділової активності, стабілізацією обмінних

курсів фунта стерлінгів, які могли бути поставлені під загрозу в разі дії положень хартії в Великій Британії, оскільки країна змушена була б узяти на себе високі соціальні витрати.

Таким чином, аналіз положень Маастрихтського договору свідчить, що маятник європейської інтеграції після 1992 р. хитнувся у бік комунітаризму. Європейський Союз став наднаціональною структурою, що доводять наступні фактори: наднаціональна влада є ієрархічно більш високою у порівнянні з державною владою (це впливає з примату права Євросоюзу над внутрішньодержавним правом); ця влада є незалежною від держав-членів організації, чиновники інституцій якої репрезентують не держави, а їхні народи (у випадку з ЄС це спостерігається в Комісії та Європарламенті); волевиявлення наднаціонального утворення має нормативну силу і пряму дію на території держав-членів (цей момент відображений як в установчих договорах, так і на практиці Суду ЄС). Тож ефективність принципу субсидіарності, покликаною захищати державний суверенітет, видається примарною, з огляду на посилення повноважень інституцій ЄС, про що свідчить подальша “ерозія європеїзму” Д. Мейджора. Концепція Британської Європи поступово витіснялася концепцією Європейської Британії, яку нав’язували держави з комунітарною ідеологією – Німеччина, Франція, Італія, країни Бенілюксу.

Аналізуючи проблему ратифікації “Договору про Європейський Союз” країнами-членами, доцільно зауважити, що після його підписання знадобилося замість попередньо намічених 8-9 місяців 1,5 роки, 4 спеціальних референдуми і постанова Конституційного суду ФРН, щоб цей стратегічний документ європейської політики був ратифікований і отримав статус закону.

У Великій Британії довгий час, через діяльність групи “євроскептиків” у парламенті, ратифікація “Договору про Європейський Союз” була під сумнівом. Цей процес виявився важким завданням для уряду Мейджора, який змушений був виявити чималу політичну гнучкість, щоб не допустити проведення референдуму про доцільність приєднання до політичного та фінансового союзу, який нав’язувався „євроскептиками“. Опозиція “Договору про Європейський Союз” посилилася після так званого “чорного вересня”: 16 вересня 1992 р. Велика Британія була змушена вийти з Європейського механізму обмінних курсів, причинами чого стали вичерпання національних валютних резервів і реальна загроза девальвації фунта стерлінгів. Наслідками “чорного вересня” були наступні: порушення балансу сил в уряді на користь “євроскептиків”; погіршення відносин Великої Британії з ЄС та Німеччиною зокрема; падіння авторитету консервативної партії в очах електорату, що стало основною причиною її поразки на парламентських виборах 1997 р. [18. Р. 116].

Таким чином, події “чорного вересня” 1992 р. ще більше ускладнили проблему ратифікації “Договору про Європейський Союз” у Великій Британії. Лідер “євроскептиків” М. Тетчер повністю сконцентрувала на ній увагу. Об’єднавши навколо себе політичних опонентів Д. Мейджора, колишній

прем'єр-міністр виступила категорично проти “федеративної утопії” і за референдум із цього питання [19. Р. 84]. На конференції консервативної партії в Брайтоні у листопаді 1992 р. навколо питання про ратифікацію Маастрихтського договору розгорнулася напружена боротьба між “евроскептиками” та “євроцентристами”, в ході якої Мейджор шукав підтримки у лейбористів, ліберальних демократів і ольстерських юніоністів, а також погоджувався на ризик парламентських виборів. Табір “евроскептиків”, репрезентований у кабінеті міністрів такими фігурами, як міністр внутрішніх справ М. Хауард, міністр оборони М. Портілло, наголошував на необхідності використання ситуації, пов’язаної з негативними наслідками референдуму з проблеми Маастрихта в Данії, а також слабкою підтримкою Договору у Франції, щоб остаточно відмовитися від взятих на себе обов’язків, замінивши договір більш прийнятною для торі угодою [4. С. 66].

Лейбористи на партійній конференції в кінці 1992 р. у Блекпулі теж сконцентрували свою увагу на Маастрихтських домовленостях (лейбористська партія виступила за вихід з ЄЕС у 1979 р. – Л. Я.). Незважаючи на постійні заклики провідних представників лівого крила партії Е. Бенна та Д. Скіннера проголосувати за проведення референдуму за прикладом Ірландії, Данії та Франції, більшість делегатів конференції цю ідею відхилили. Перемогла точка зору Дж. Сміта, який побоювався, що референдум у країні лише загострить внутрішньопартійні чвари [20. С. 18]. Е. Бенн, з мотивів приєднання Великої Британії до Соціальної хартії, що стане можливим тільки після підписання та ратифікації Маастрихтського договору, в інтерв’ю газеті “European” у листопаді 1992 р. зауважив: “Керівництво нашої партії підтримує Маастрихтські домовленості, але слід зважити на те, що Велика Британія не може подолати другий за тривалістю після Другої світової війни економічний спад, перш за все, через провину керівних органів Європейського Союзу” [20. С. 18]. Е. Бенн також усвідомлював: якщо в парламенті законопроект про Маастрихтський договір зазнає провалу, це не лише завдасть шкоди уряду консерваторів, але й підірве довіру до лейбористської партії, яку британське суспільство звинуватить у неспроможності дотримуватися чіткого курсу.

Д. Мейджор зробив усе, щоб не допустити проведення в країні референдуму з маастрихтського питання, прийнявши рішення разом із міністром закордонних справ Хердом без консультації з членами кабінету провести його через парламент. Беручи до уваги існування сильної антиєвропейської опозиції (Тетчер вдалося схилити палату лордів 445 голосами проти 176 проголосувати в липні 1993 р. за проведення референдуму), прем'єр-міністр прийняв сміливе рішення, пов’язавши питання про ратифікацію Маастрихтського договору з вотумом довіри урядові і запропонувавши проголосувати з цього питання 24 липня 1993 р. Опозиція капітулювала, а Мейджор отримав вотум довіри, незважаючи на те, що в третьому читанні проти договору виступили 46 членів консервативної партії. Таким чином, після року обговорень, 70 парламентських голосувань, 61 дня дебатів “Договір про

Європейський Союз“ у четвертому читанні був ратифікований британським парламентом [5. Р. 11]. 2 серпня 1993 р. текст Маастрихтського договору був підписаний королевою Великої Британії Єлизаветою II і отримав статус закону.

Слід зауважити, що ратифікація Маастрихтських домовленостей стала поворотним моментом у намаганні Мейджора досягти стабілізації європейської політики уряду. Різноголосся з цього приводу стали причиною розколу консервативної партії. Заява опонента Д. Мейджора, члена кабінету міністрів “євроскептика“ П. Ліллі в жовтні 1993 р. про те, що бажанням його фракції є “розробляти всю політику в Британії, для Британії і британським парламентом“ коштувала у листопаді 1994 р. 8 консерваторам, членам палати громад, “партійного листа“ [10. Р. 154]. Розкол консервативної партії з питань проведення європейської політики був настільки серйозним, що уряд був змушений перевести увагу із зовнішньополітичних проблем на внутрішньопартійні. Постійна боротьба з “євроскептиками“ вплинула на трансформацію позиції Мейджора: його європеїзм з наближенням чергових парламентських виборів все більше піддавався ерозії.

Аналізуючи європейський напрям зовнішньої політики провідних партій Великої Британії, необхідно підкреслити, що у відношенні до Євросоюзу вони помінялися місцями: відомі своїм європеїзмом консерватори стали противниками Маастрихта; а раніше опозиційна до ЄС лейбористська партія, котра повністю проігнорувала європейську проблематику у передвиборній програмі 1987 р., стала енергійною прихильницею поглиблення європейської інтеграції. Соціальна хартія ЄС могла б повернути їй втрачені за роки правління консерваторів позиції, змусивши підприємців дотримуватися загальноєвропейських норм трудових відносин.

Найбільш проєвропейськи орієнтованими з усіх британських партій були ліберальні демократи – прихильники наднаціональності на противагу консерваторам – захисникам міждержавних відносин у Євросоюзі. В цілому ліберальні демократи підтримували Мейджора, але час від часу голосували проти нього. Лідер партії П. Ешдаун був єдиним із відомих британських політиків, який підтримав Маастрихтські домовленості, але в той же час виступив за проведення в країні референдуму [19. Р. 87].

З точки зору автора, ідея формування єдиної Європи витримала ряд випробовувань, подолавши труднощі підписання та ратифікації “Договору про Європейський Союз“. Більш конструктивна проєвропейська політика британського уряду на початку 90-х рр. XX ст., незважаючи на внутрішньополітичну нестабільність, дала можливість Великій Британії активно включитися в європейські інтеграційні процеси, пов’язані з формуванням Єдиного внутрішнього ринку, Економічного та валютного союзу, контролюючи їх “зсередини“.

Проте варто зауважити, що підписання “Договору про Європейський союз“, який переростає в наднаціональне федеративне об’єднання, мало для Великої Британії, як і для інших європейських країн, низку негативних

наслідків, котрі вплинули на обмеження національного суверенітету в таких сферах, як валютно-фінансова, податкова, правова, зовнішньополітична, оборонна.

Отже, аналіз процесу ратифікації Сполученим Королівством Маастрихтських угод довів, що у політичних колах і свідомості пересічних британців було сформоване розуміння Євросоюзу як “Європи для Британії” – “Британської Європи”, заснованої на виключності нації та її суто прагматичному підході до процесів європейського будівництва. Велика Британія переживає нелегкий процес європейської уніфікації. За рівнем економічного розвитку одна з провідних держав Європи, колишній власник Британської імперії, нація, мова якої використовується в усьому світі, ядерна держава, член Ради Безпеки ООН, учасник по врегулюванню глобальних конфліктів, не може так просто увійти в нову європейську спільноту. Більшість британської еліти розраховує і в ХХІ ст. на глобальне, а не регіональне співіснування. В той же час Європа у процесі своєї федералізації прагне поширити на Британські острови принципи “комунітаризму” і змусити їх слухняно виконувати роль цеглини у загальноєвропейському фундаменті (модель “Європейської Британії”). Боротьба цих двох тенденцій вплинула на розвиток постмаастрихтських інтеграційних процесів, ускладнивши їх деструктивною позицією Сполученого Королівства у низці питань спільної політики.

Джерела та література

1. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. – К.: Київський університет, 2003. – 214 с.
2. George S. An awkward partner: Britain and the European Community. 2-nd ed. – Oxford – Cambridge, 1994. – 298 p.
3. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
4. Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997). – М.: РОССПЭН, 1999. – 144 с.
5. Holmes M. John Major and Europe. The failure of a policy, 1990–97. – The Bruges group, Occasional paper № 28, 1997. – 98 p.
6. Beloff M. Britain and European Union. Dialogue of the deaf. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd, 1996. – 172 p.
7. Anderson B. John Major: The making of a Prime Minister. – London, 1991. – 174 p.
8. Meier-Walser R. Britain in the search of a place “at the heart of Europe“ // Aussenpolitik. German foreign affairs review. – 1994. – № 1. – P. 13-19.
9. Smith G. Britain in the new Europe // Foreign affairs. – Fall. 1992. – № 4. – P. 22-29.

10. Seldon A., Baston L. Major. A political life. – London, 1997. – 355 p.
11. Попов В.И. М. Тетчер: человек и политик: Взгляд российского дипломата. – 2-е изд., доп. – М.: Международные отношения, 2000. – 460 с.
12. Договор о Европейском Союзе. Извлечения // Московский журнал международного права. – 1995. – № 2. – С.129-194.
13. Beyond Maastricht: Sovereignty or integration? // Europe. – 1992. – № 1. – P. 8-10.
14. Treaty on European Union. – Brussels: Office for official publications of the European Communities, 1992. – 220 p.
15. Толстухин А.Э. Право Европейского Союза: новая модель регулирования межгосударственных отношений // Государство и право. – 1997. – № 10. – С. 83-89.
16. Толстухин А.Э. О наднациональном характере Европейского Союза // Московский журнал международного права. – 1997. – № 4. – С. 3-18.
17. Booker Ch., North R. Why Britain must get out of Europe. – London, 1996. – 124 p.
18. Northcott J. The future of Britain and Europe (Policy Studies Institute). – London, 1995. – 382 p.
19. Thatcher M. The path to power. – London, 1995. – 656 p.
20. Сидоров Ю. Мейджор прижат к стене // Эхо планеты. – 1992. – № 45. – С. 16-18.